

ЗЕМЕТРЕСЕНИЯТА С ЕПИЦЕНТЪР ВРАНЧА И СТРОИТЕЛНАТА ИСТОРИЯ НА ЦЪРКВАТА „СВ. ЧЕТИРИДЕСЕТ МЪЧЕНИЦИ“

Явор Василев

Въпросите около строителната история на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ привличат отдавна вниманието на изследвачите. Положението ѝ на царски храм, забележителните надписи в нея, както и проблемът с Калояновия гроб, я правят твърде интересен обект за нови проучвания. Задачата на настоящото изследване е да изясни някои все още неизясни моменти от етапите на изграждане на този храм от гледна точка на данните, които имаме, за силни земетресения на Балканите през тази епоха.

През XII—XIV век, както и днес главен център на сеизмична активност в Югоизточна Европа представлява Вранчанското земетръсно огнище, намиращо се северно от Букурещ (Румъния).

Земетресенията от Вранча като най-силни и опустошителни са и най-добре засвидетелствувани в писмените паметници от средните векове. Изворите, с които сеизмологията разполага в момента, позволяват да се състави таблица на честотата на силните земетресения от този район. От нея се вижда, че общо взето, през средните векове активността на Вранчанското огнище е била подобна на тази, която се наблюдава в нашето столетие, т. е. около две-три разрушителни земетресения за сто години. За периода на Второто българско царство съществуват данни за три такива земетресения: 1) 13 февруари 1196 г., около 7 часа сутринта \pm 6 часа. Магнитуд 7.; 2) 10 май 1230 г., около 7 часа \pm 6 часа (най-вероятно около обяд). Магнитуд 7,1.; 3) 1327 г., точната дата е неизвестна \pm една година. Магнитуд 7.¹ За нас най-интересно е земетресението от 1230 г. поради факта, че то съвпада с времето на построяване на църквата „Св. Четиридесет мъченици“, посочено ни от самия цар Иван Асен II в известния му надпис. Поради тази причина тук ще се спрем по-подробно на писмените сведения, които имаме за това земетресение. Най-многобройни, ако не и единствени, са известията, които ни дават руските хроники от тази епоха. В Лаврентиевата летопис четем следното: „В месяце мае, третий день (ст. ст.) в пятницу во время литургии в церкви соборной во Владимире (Волински) потряслась земля и церкви и церковные здания и иконы сдвинулись с места по стенам и паникандило со свечами и подсвечники заколе-

бались и многие люди были удивлены. Это было во многих церквях и домах. Было это и в других городах и в Киеве городе еще больше того было потрясения и в монастыре Печерском церков каменная на четыре части распалась. Там же была потрясена трапезница каменная у которой был разрушен ее верх. Но все трапезнице не упала. Также в Переяславе Руском церков св. Михаила каменная распалась на две части и упала кровля, разбились иконы, паникандила со свечами, подсвечники. То же произошло во всей земле в один час, в один день, во время литургии. Так мы слышали от очевидцев, бывших там в это время“. В Никоновата летопис за същото земетресение се казва следното: ...в тот же год потряслась земля Ростовская, Владимирская, Суздальская в самую обедню, так же как и в Киеве и в Переяславе и в Новгороде и по всей русской земле. Было сотрясение и церкви каменные распались на части, в пещере в которой был приготовлен обед для убогих все было разбито камнями“. Има сведения, че катаклизъмът е бил усетен даже в Чехия. От приведените сведения се вижда, че разглежданото земетресение е имало голяма разрушителна сила. Практически е невъзможно, след като е причинило такива опустошения в градове, разположени далеч на север в сеизмично спокойната Източноевропейска равнина, то да не е предизвикало масовото срутване на сгради в България, за което разполагаме с археологически данни. Най-ясно това се вижда от разкопките на средновековния Червен, където ясно се забелязва пълното разрушаване на града от земетресение по време на управлението на цар Иван Асен II.² Също така в етапите на изграждане на царския дворец на Царевец се забелязват следи от опожаряване и повторното му застрояване през същия период³, пожар, възможно предизвикан от рухването на сградите му на 10 май 1230 г. Именно близостта на въпросните събития с отбелязаното в надписа на Иван Асен II строителство на църквата „Св. Четиридесет мъченици“, както и податките, показващи съществуването ѝ по-рано, ни навеждат на мисълта, че тя е била сериозно засегната от земните трусове през въпросната година. Сведения в тази посока ни дава самият надпис на цар Иван Асен II. Ако направим анализ на информацията, която се съдържа в него, можем да открием следните съобщения, които той дава: 1. През година 6738 от сътворението на света (отговаряща на периода от 1 септември 1229 до 31 август 1230 г.) Иван Асен II издигнал „из основи“ храм на името на Светите Четиридесет мъченици, който според надписа е бил изписан тогава докрай. 2. С тяхна помощ той, през дванадесетата година от управлението си разбил войските на Теодор Комнин. 3. През дванадесетата година от царуването му същата църква се е стенописвала (неизвестно кога точно). Остава въпросът, ако строителството и стенописването на църквата през 6738 г. е съвпадало по време със стенописването ѝ през дванадесетата година от възшествието на Иван Асен II, защо е било необходимо този факт да се спо-

менава два пъти в надписа, и то хронологизиран по два начина — единия път с допълнението, че то се е осъществило докрай. Естествено е да се запитаме дали в случая не става въпрос за две различни събития. Най-вероятно този неясен момент от надписа да има нещо общо с посоченото земетресение от Вранча, станало на 10 май 1230, което заедно с много други сгради (включително и царския дворец) е засегнало и храма до Янтра. Според нас тогава, в дванадесетата година на царското управление, е била разрушена предишната църква „Св. Четиридесет мъченици“ заедно с новите стенописи, зографисвани след битката при Клокотница в знак на благодарност за застъпничеството на светците. След разрушаването им са били отпуснати още средства, с които храмът е бил въздигнат из основи и стенописан докрай вече в тринадесетата година на управлението на цар Иван Асен II, но все още през 6738 г. Разбира се, в предложената хипотеза има някои неясни моменти, наложени от оскъдността на изворите. Точната дата на възкачване на престола на цар Иван Асен не е известна, дори точната година на това събитие се установява благодарение на надписа от „Свети Четиридесет мъченици“. Датата на битката при Клокотница се установява единствено от празника на Св. Четиридесет мъченици, който се отбелязва на 9 март. Именно тези празници в изворите налагат „реконструкция“ на последователността на събитията през 1230 г. Според нас те са протекли така: 1. В началото на месец март 1230 г. Теодор Комнин нахлува в България. 2. На девети същия месец той е разбит при неизвестни обстоятелства от цар Иван Асен II. 3. Непосредствено след това или малко по-късно, все още в дванадесетата година на управлението му, е започнало стенописването на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ в знак на благодарност към светците. 4. Почти два месеца по-късно, на 10 май 1230 г., става катастрофално земетресение, което разрушава храма заедно с новоизографисаните му части. 5. Непосредствено след това пристигат средства от владетеля, по това време някъде из новозаваюваните територии (най-вероятно в Атон или Солун), с които, вече в тринадесетата година на управлението му, но все още в 6738, се въздига из основи и се украсява докрай нов храм на името на светците. 6. Строежът му протича през лятото, като вероятно е завършен преди края на въпросната година, тоест до 31 август 1230 г. — време, напълно достатъчно за темповете на строителство от тази епоха. Най-неясният момент, който остава в предложената хипотеза, е датата на заемане на търновския престол от цар Иван Асен II, от която зависи и края на дванадесетата година от възкачването му на престола. Акрополит съобщава, че това е станало след седеммесечна обсада на Борил в Търново. От надписа на второ място знаем, че възшествието на новия владетел е станало след 9 март 1218 г., но все пак не по-късно от лятото — есента на същата година, когато цар Иван Асен II, вече като български цар, пропуска през своите

земи войската на унгарския крал Андрей. По-точна дата можем да получим, ако използваме споменатото сведение на Акрополит. Ако обсадата на Търновската крепост е траела действително седем месеца, то най-вероятно е тя да е започнала през есента на 1217 г., когато след военна кампания от лятото на същата година Иван Асен е влязъл в столицата, обсаждайки Борил в крепостта на Царевец. Изглежда, че претендентът за престола лесно е завладял по-голямата част от столичния град, където е могъл да настани войската си в градските жилища по време на дългата блокада на Борил, протичаща при зимни условия. Така най-вероятно е обсадата да е продължила от октомври-ноември 1217-а до април-май 1218 г., като най-вероятно коронацията на новия владетел е станала през месец май. Тази хронология, макар и хипотетична, не противоречи на оскъдните извори, като съвпада с информацията от надписа на цар Иван Асен II. Въпреки липсата на преки данни за хода на събитията през 1217—1218 и 1230 г., въз основа на надписа на Иван Асен II могат да се направят с голям процент сигурност посочените по-горе изводи: 1. Църквата „Св. Четиридесет мъченици“ е била разрушена от земетресение на 10 май 1230 г., като след това е била въздигната из основи от цар Иван Асен II между май и септември същата година. 2. Битката при Клокотница и първоначалното стенописване на храма са станали преди отбелязването на започването на тринадесетата година на управление на този български владетел, започнала някъде през април — може би до юни 1230 г. 3. За увековечаването на тези събития цар Иван Асен II е заповядал изсичането на надпис върху колона, в чиито текст наред с описването на строежа на новия храм е било загатнато и за първоначалното стенописване на църквата, осъществено веднага след битката при Клокотница. Напълно обяснимо е защо авторът на текста не е описал опустошението на храма от 10 май 1230 г. Както е известно, през средните векове се е гледало на всеки природен катаклизъм като на възплъщение на Божия гняв, така че очевидно въпросното земетресение е било неудобен факт за официалната власт.

Възможно е предлаганите от нас срокове за изграждане на новата църква — от май до края на месец август 1230 г. — да бъдат оспорени като недействително кратки. Наистина през XII—XIV в. нормалните срокове за строеж на храмове са били две, три или четири години. При все това разполагаме с много примери за по-бързо изпълнени строителни работи — поради липса на конкретна информация за българското строителство от тази епоха тук ще използваме сведенията за времената на строеж на култовите постройки в древноруските княжества в края на XII в. Интересно е, че при тях се срещат многобройни примери за издигане на култови сгради не само за по-малко от година, а дори и за няколко месеца. Така в Новгород църквите „Св. Кирил“, „Св. Спас“ на Нередица и надв-

ратната църква на детинеца (заложени съответно април 1196 г., 8 юни 1198-а и 4 май 1195-а) са били завършени в същата година за три месеца още преди края на строителния сезон. Много по-бързо — за 72 дни (от 21 май до 31 юли 1198 г.) — е била завършена църквата „Св. Спас“ в Старая Руса, като следва да отбележим, че при спазването на църковните празници времето за строеж се е скъсявало още повече⁴. От тези примери, като вземем предвид и домашното ни свидетелство за скоростно изграждане на храм по време на пренасянето на мощите на Св. Иван Рилски в Търново от цар Иван Асен I през 1195 г., можем да заключим с увереност, че възстановяването на разрушената църква „Св. Четиридесет мъченици“ през летните месеци на 1230 г. не е било никакъв проблем за нейните строители. Оттук следва да отпадне и това съмнение по отношение на допълнителните известия, които ни дава Иван-Асеновият надпис от същата църква.

Доказателство в полза на предположението за съществуването на допълнителна информация, заложена в надписа на цар Иван Асен II, представлява и обстоятелството, че подобна практика се наблюдава и в надписа на севастократор Калоян от Боянската църква. В изследването си, посветено на този надпис, В. Златарски установява любопитния факт, че посоченият там индикт 7, отбелязващ годината на строежа на храма, не съвпада с годината от сътворението на света 6767=1259, а съответствува на 1249 или 1264 г. Необичайното място на изписване на този индикт — преди годината, както и посоченото несъответствие, са навели бележития ни историк на предположението, че построяването или само залагането на основите на църквата е станало през 1249 г., като завършването и стенописването ѝ са били осъществени по-късно, най-вероятно през 1259 г.⁵ Така приликата между двата надписа — Иван-Асеновия и Калояновия — е не само хронологична и стилова, но може да се проследи и в самия начин на предаване на събитията, описани в тях, включващ в себе си вмъкването на „скрита“ информация в текста, даваща ни целия ход на извършване на строителните дейности.

Тук целенасочено не сме използвали данните от археологическите разкопки на храма „Св. Четиридесет мъченици“. За съжаление, въпреки дългогодишните разкопки там, те си остават и досега практически непубликувани, което затруднява историческата им интерпретация. Любопитни данни за хода на строителството на храма предлагат запазените части от стенописна украса на западната стена на църквата. Изобразените там сцени, свързани с Богородица⁶, навеждат на мисълта, че първоначално църквата е била посветена на Христовата майка⁷. При все това следва да се отбележи, че до нас е достигнала само малка част от стенописите на църквата, така че тълкуването на цялата стенописна украса на основа само на няколко композиции, някои от които рядко употребявани в православния канон, би било твърде прибързано. Интересни проблеми за исто-

рията на църквата поражда и житието на Св. Иларион Мъгленски, в което се споменава, че цар Калоян пренесъл мощите на светеца в църква на името на Св. Четиридесет мъченици⁸, която вероятно е била сградата, носеща това име понастоящем. Въпросът около разминаванията между това произведение на Патриарх Евтимий и Проложния разказ за пренасянето на мощите на Св. Иларион Мъгленски от XIII в., в които се споменава, че първоначално цар Калоян положил мощите в неназована по име църква, а след това цар Иван Асен II ги положил в храма „Св. Четиридесет мъченици“, може да намери своето разрешение с предлаганата от нас хипотеза. Изглежда, че цар Калоян наистина е положил тялото на светеца в съществуващата църква „Св. Четиридесет мъченици“, от която то е било извадено след разрушаването на храма от 10 май 1230 г., след възстановяването на който мощите на светеца са били върнати на първоначалното си място. Тук следва да отбележим, че последните два проблема нямат решаващо значение за разглеждания тук въпрос. Възможно е, ако съдим по етапите на строежа, наблюдаващи се в основите на постройката, да предположим, че известният днес под името Св. Четиридесет мъченици храм е съществувал дълго преди преустрояването му от цар Иван Асен II през 1230 г.⁹ (наблюдения, сериозно оспорвани от други изследвачи). Едва ли могат да се очакват някакви резултати и от филологическото изследване на фразата „издигнах из основи“ от надписа на Иван Асен II. Изглежда, че в среднобългарския, както и в новобългарския език това словосъчетание е имало двоен смисъл: 1. строеж, започнал със залагането на основите, и 2. строеж, осъществен от съществуващи по-стари основи¹⁰. Подобен случай имаме в Боянската църква, където севастократор Калоян употребява израза „въздигна се от земята“, от който отново не става ясно дали църквата е издигната на стари основи, или върху незастроен дотогава терен. Проблем около използването на тези изрази съществува и при редица други надписи от този период¹¹.

Според някои изследвачи археологическите данни, получени при разкопките на „Свети Четиридесет мъченици“, категорично сочат, че стениите на Иван-Асеновата църква са изградени върху по-стари основи от X—XI век (В. Вълв, А. Попов, Т. Теофилов). Други разкопвачи смятат, че най-ранните следи от обитаване на терена около църквата датират от края на XII и началото на XIII век, дискусия, която не позволява да се правят каквито и да е категорични заключения.

Ако съдим по сведенията, които ни дават писмените извори, църквата „Св. Четиридесет мъченици“ е съществувала в началото на тридесетте години на XIII в., когато земетресението, разгледано тук, срутило стениите ѝ до основи, разрушавайки новата стенописна украса, започната по заповед на цар Иван Асен II. Това обстоятелство принудило българския владетел да предприеме възстановяването на храма веднага след това.

Изглежда, че строителните работи са били довършени до края на 6238 г., когато вероятно е станало триумфалното завръщане на новия господар на Югоизточна Европа в обновената му столица. Машабите на започнатото тогава представително строителство в Търново, Атон, а вероятно и в Червен навеждат на мисълта, че започването на новата 6239 г. (възможно ознаменувано от тържествено богослужение в новопостроената църква), е трябвало да отбележи започването на нов, втори след Симеоновия, златен век от историята на българите. Последвалите години на хегемония на България в Европейския югоизток се свързват и досега с храма „Св. Четиридесет мъченици“, станал символ на най-могъщия период от съществуването на Второто българско царство.

БЕЛЕЖКИ

¹ **Новый** каталог сильных землетресений на территории СССР с древнейших времен до 1975 г. М., 1977, с. 473.

² **Средновековният Червен.** Т. I, С., 1985, с. 44.

³ **Царевград Търнов.** Т. I, С., 1973, с. 62—63.

⁴ **Рапопорт, П.** Строительное производство Древней Руси (X—XIII вв.). Санкт-Петербург, 1994, с. 115.

⁵ **Златарски, В.** Боянският надпис. — ГСУ ИФФ, XXXI, 10, 1935, с. 8.

⁶ **Грабар, А.** Избрани съчинения. Т. I, С., 1982, с. 22, 29, 36.

⁷ **Мавродинова, Л.** Стенописите на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във Велико Търново. С., 1977, с. 16.

⁸ **Иванов, Й.** Български старини из Македония. С., 1970, с. 420; **Златарски, В.** История на българската държава през средните векове. Т. III, С., 1994, с. 594—595.

⁹ **Вълв, В.** Новите разкопки на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във Велико Търново. (предварително съобщение). — Археология, XVI, 1974, № 2, с. 51—52; **Теофилов, Т.** Архитектурни проблеми на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във Велико Търново. — В: Сб. Велико Търново и Великотърновският край през вековете. В. Търново, 1982, с. 127—130; **Теофилов, Т.** Приемственост и развитие на живописния стил в архитектурата на XII—XIV век. — В: Сб. Велико Търново 1185—1985. С., 1985г., с. 89—90.

¹⁰ **Андреев, Й.** Курс лекции по история на Второто българско царство. В. Търново, 1994, с. 200—201.

¹¹ **Божилов, Ив.** Фамилията на Асеневици. С., 1994, с. 56, 68.